

Colofon

TMA 60, 2019

30ste jaargang

Prijs los nummer: €15,- (normaal €12,-)

Het *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* is een onafhankelijk tijdschrift dat aandacht besteedt aan actueel archeologisch onderzoek in de mediterrane wereld, in het bijzonder verricht vanuit Nederland en België. Bijdragen van lezers kunnen al dan niet verkort door de redactie worden geplaatst.

TMA verschijnt twee keer per jaar. Opgave kan schriftelijk of via onze website. Een abonnement kost €20,-. Studenten betalen €15,- (onder vermelding van studentnummer).

Het abonnement loopt van 1 januari tot en met 31 december en wordt automatisch verlengd, tenzij een maand van tevoren schriftelijk is opgezegd.

Adres:

Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Bankgegevens:

Stichting ter Ondersteuning Oudheidkundig
Onderzoek
IBAN: NL14INGB0005859344
BIC: INGBNL2A

KvK: 41014777

TMA online:

- tijdschrift@mediterrane-archeologie.nl
- mediterrane-archeologie.nl
- rug.academia.edu/TMATijdschriftvoorMediterraneArcheologie
- facebook.com/mediterranearcheologie

Redactie:

Remco Bronkhorst (hoofredacteur), Fleur Dijkstra, Tamara Dijkstra, Jord Hilbrants, Merit Hondelink, Rian Lenting, Fardau Mulder, Yannick de Raaff, Iris Rom, Pim Schievink, Caroline van Toor, Theo Verlaan, Mirjam de Vries, Evelien Witmer.

Met dank aan Platform Argos

Voor meer informatie: www.platformargos.nl

Proofreader English papers: Annette Hansen

Adviesraad:

Prof. dr. P.A.J. Attema (RUG)
Prof. dr. G.J.M.L. Burgers (VU)
Prof. dr. R.F. Docter (UGent)
Prof. dr. E.M. Moormann (RU)
Prof. dr. J. Poblome (KULeuven)
Dr. W.D.J. van de Put (NIA)
Dr. T.D. Stek (KNIR)
Prof. dr. M.J. Versluys (UL)
Dr. G.J.M. van Wijngaarden (UvA)

Ontwerp omslag: Susanne Manuel

Opmaak binnenwerk: Hannie Steegstra

TMA komt tot stand in samenwerking met Barkhuis Publishing, Eelde

ISSN 0922-3312

81999/SOOO

Inhoudsopgave

Artikelen

De geschiedenis van de Nederlandse en Belgische archeologie in het mediterrane gebied, het begin van een debat

Martijn Eickhoff 1

“Overblyfselen van kunst en beeldhouwwerk” – 19de-eeuwse archeologische expedities naar het Middellandse Zeegebied

Ruurd Binnert Halbertsma 6

De archeologische collectie van de Universiteit Utrecht

Flor van den Eijnde & Alma Kant 12

Een prehistoricus in een Klassieke Wereld. Hendrik Leopold (1877-1950) aan het Nederlands Historisch Instituut te Rome

Jonas Danckers & Laurien de Gelder 19

Van klassieke naar mediterrane archeologie: de ‘protohistoric turn’ in Groningen

Wieke de Neef & Peter Attema 27

Archeologie als culturele diplomatie?

Ranuccio Bianchi Bandinelli in Nederland
Asker Pelgrom 37

Emilie Haspels’ Griekse jaren

Filiz Songu 47

The archaeological expeditions of Jan Willem Salomonson in Tunisia and Algeria (1960-1972)

Carina Hasenzagl, Andrea Perugini, Karen Ryckbosch & Roald Docter 54

Nederlandse archeologie in het Middellandse Zeegebied en het Nabije Oosten. Ontwikkelingen in organisatie, beleid en financiering

Gert Jan van Wijngaarden 60

Een ‘vergeten’ opgraving uit 1956: de Grieks-Nederlandse expeditie op Kreta

Bart Wagemakers 72

Tussen de Apennijnen en de Adriatische zee. Enkele beschouwingen omtrent twee decennia van Gents archeologisch veldwerk in de Marken

Frank Vermeulen 81

Satricum, veertig jaar archeologisch onderzoek

Marijke Gnade 88

30 jaar Vlaams archeologisch onderzoek op de Balearen

Guy De Mulder & Mark Van Strydonck 99

Nederlands onderzoek in het antieke Klazomenai aan de westkust van Turkije

René van Beek 107

Archeologie als culturele diplomatie?

Ranuccio Bianchi Bandinelli in Nederland¹

Asker Pelgrom

Archaeology as cultural diplomacy?

Ranuccio Bianchi Bandinelli in the Netherlands

Abstract. This article analyses the Dutch intermezzo in the career of the famous Italian archaeologist Ranuccio Bianchi Bandinelli (1900-1975), who acted as extraordinary professor in Greek and Pre-Asian Archaeology at the Rijksuniversiteit Groningen from 1930 to 1933. It shows how the establishment of this chair in classical archaeology would not have been possible without both the initiative of the italophile widow Johanna Goekoop-De Jongh and the involvement of the Italian state. This case study not only shows how the Dutch fascination for both ancient and modern Italy often coincided, but above all wants to shed new light on the relationship between fascism and archaeology. The complex position of the individual intellectual becomes particularly clear in this foreign context, where Bandinelli had to assume the role of cultural diplomat, whether willingly or not.

Gedurende drie academische jaren (1930-1933) was Ranuccio Bianchi Bandinelli bijzonder hoogleraar Griekse en Voor-Aziatische Archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en woonde hij in Nederland (zie figuur 1). Binnen zijn carrière vormde dit Nederlandse intermezzo een eerste ervaring met het hoogleraarsambt en een vruchtbare fase van wetenschappelijke productie, voordat hij zijn reputatie vestigde als een van de grootste Italiaanse archeologen van de 20ste eeuw. Vanuit Nederlands perspectief wordt Bandinelli's verblijf vaak voorgesteld als uitdrukking van de ambities van de 'klassieken' in Groningen en als opmaat tot de uitbouw van de leerstoel en het archeologisch instituut. Zulke ambities waren er beslist. Uit het onderstaande blijkt echter dat Bandinelli's komst en activiteiten in Nederland niet zozeer voortvloeiden uit initiatieven en ideeën in Groningse academische kringen, maar het gevolg waren van bemoeienissen van buitenaf. Politieke motieven speelden daarbij een veel grotere rol dan men in Groningen zal hebben bevroed. Dit artikel is daarom niet alleen een reconstructie van een fascinerende tussenfase in de geschiedenis van de Groningse archeologie. Het is vooral een analyse van de complexe relatie tussen de fascistische dictatuur en de archeologie, waarbij de rol van de individuele wetenschapper juist dankzij de uitzending naar Nederland reliëf krijgt.

Figuur 1. Ranuccio Bianchi Bandinelli voor zijn tweede woning in Groningen, Taco Mesdagplein 1, 1932 (Collectie familie Boscu-Bianchi Bandinelli, Geggiano).

Archeologische matronage

Bandinelli's komst naar Groningen was ondenkbaar geweest zonder de bemoeienissen van de weduwe Johanna Goekoop-De Jongh.² Nadat haar echtgenoot, de puissant rijke projectontwikkelaar Adriaan Goekoop, in 1914 was gestorven, had ze diens archeologisch mecenaat voortgezet door grote sommen geld beschikbaar te stellen voor opgravingscampagnes. Die campagnes beperkten zich niet langer tot Griekenland, maar werden uitgebreid naar Italië. Goekoop onderhield contacten met Italiaanse archeologen als Giulio Jacopi en betaalde campagnes in onder meer de grotten van Sezze en Itri, op Ischia, in Artana, op de Circeo, in Palermo en bij Satricum.³ Rond 1930 nam ze zich voor de klassieke archeologie in Nederland ook in het academisch onderwijs een impuls te geven. Dat streven moest gestalte krijgen aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar haar twee zonen studeerden.

Nadat het eerste contact was gelegd, voerde Goekoop onderhandelingen met de hoogleraar oude geschiedenis Antoon Gerard Roos. Hun correspondentie laat zien dat er een lector, of liever een bijzonder hoogleraar moest worden benoemd, die leiding zou geven aan een nieuw op te richten "Archaeologisch Instituut", dat zelfstandig moest functioneren naast het klassiek-filologisch instituut en het epigrafisch-papyrologisch instituut.⁴ De inzet was het salaris door het Rijk te laten betalen, zodat Goekoop middelen beschikbaar kon stellen voor reizen, toelagen en "hulpmiddelen".

Aanvankelijk waren er Nederlandse kandidaten in beeld. Gerard van Hoorn, die in Groningen al elf jaar als deeltijdlector op zaterdag colleges klassieke archeologie gaf, kwam niet in aanmerking, omdat er van hem niet de gezochte "bezieling" uitging.⁵ Hendrik Leopold en Emilie Haspels werden overwogen, maar vielen buiten de boot.⁶ Carel van Essen kwam, tot zijn frustratie, in het geheel niet in beeld.⁷ Het uitblijven van financiering uit Den Haag heeft vermoedelijk geleid tot het besluit "een jonge buitenlander" aan te stellen. Aanvankelijk was sprake van een Fransman, maar in het voorjaar van 1930 ontwikkelde Goekoop een voorkeur voor een Italiaanse kandidaat. Daardoor kon, met het budget van 3.000,- gulden voor een Nederlandse privaat-docent, nu een bijzonder hoogleraar worden aangesteld.

'Zuidelijke vitaliteit'

Bij haar zoektocht naar een kandidaat overlegde Goekoop eerst met de directeur van de *Scuola Archeologica Italiana di Atene*, Alessandro Della Seta.⁸ Later nam ze contact op met de ministeries van 'Nationale Educatie' (dienst Oudheden en Schone Kunsten) en Buitenlandse Zaken in Rome. De Italiaanse autoriteiten waren direct enthousiast over haar plan,⁹ niet in de laatste plaats omdat Goekoop behalve "waardering [...] voor onze wetenschappers" ook "bewondering [...] koestert voor ons regime, een bewondering die ze wilde overbrengen aan de Duce aan wie ze

op eigen verzoek is voorgesteld".¹⁰ Inderdaad bevat het Goekoop-archief talloze bewijzen van deze sympathieën, waaronder gelukstelegrammen en cadeaus aan Mussolini en zijn familie (zie figuur 2).¹¹ De politieke belangen van het Groningse docentschap blijken ook uit het feit dat het Italiaanse gezantschap in Den Haag al vroeg bij de zaak betrokken werd.¹² Getuige de correspondentie van de betrokken instanties was de leerstoel een nationale prestigekwestie, een kans om de Italiaanse wetenschap en cultuur te promoten die niet aan andere landen mocht worden overgelaten. De gezochte docent was daarom niets minder dan een "gezant op missie", die zijn taken "een officieel [...] karakter van *italianità*" moest geven. De leerstoel in Groningen moest ertoe bijdragen de Griekse archeologie door middel van onderwijs, reizen en opgravingen "binnen de Italiaanse invloedsfeer" te houden.¹³ Net als de activiteiten van zijn Scuola Archeologica in Athene lag deze wetenschappelijke ambitie in het verlengde van Italië's imperiale projecties op Griekenland, te beginnen bij Rhodos en de eilanden van de Dodekanesos, die Italië sinds 1911 bezet hield.

Dit soort ideeën vond bij Goekoop een gewillig oor. Uit haar archief en dat van de Scuola Archeologica in Athene blijkt hoe de benoeming van Bandinelli in Groningen uiteindelijk tot stand kwam. Eerst wendde ze zich tot Della Seta, die vrijwel direct met de naam van een kandidaat kwam: (Teo)Doro Levi.¹⁴ Ook al voldeed Levi in ieder opzicht aan het gewenste profiel van een Griekse veldwerkarcheoloog, na een ontmoeting met Goekoop in Florence werd hij zonder pardon afgeserveerd. De reden stak de weduwe in haar brieven aan Della Seta niet onder stoelen of banken: Levi's Joodse achtergrond en de onoverbrugbare "verschillen" met haar eigen ras. Vanuit dezelfde raciale denkbeelden over volkskarakters ging ze vervolgens op zoek naar een alternatieve kandidaat. Op het ministerie van Onderwijs in Rome schoof Roberto Paribeni, directeur Oudheden en Schone Kunsten, op 29 november 1930 een nieuwe kandidaat naar voren: Ranuccio Bianchi Bandinelli. Een merkwaardige suggestie, want Bandinelli was weliswaar veelbelovend, maar had geen achtergrond in de Griekse archeologie en nauwelijks veldwerkervaring.

Voor Goekoop vormde dat echter geen onoverkomelijk probleem. Sterker nog, binnen haar denkkaders was Bandinelli een unieke kandidaat, door zijn combinatie van 'noordelijke' en 'zuidelijke' kwaliteiten:

"Voor deze positie is hij zeer geschikt doordat hij een noordelijke afkomst (zijn moeder was Duitse van geboorte, maar opgevoed in Italië) met een zuidelijke combineert. Hij begrijpt onze mentaliteit en houdt van orde, van methode; anderzijds brengt hij met zijn *italianità* tot leven wat zonder de zuidelijke vitaliteit dood zou zijn."¹⁵

De enige rimpel die moest worden gladgestreken was Bandinelli's voorliefde voor de Etrusken (een volk met een verondersteld Oosterse en vaak als 'semitisch'

RIJKSTELEGRAAF							
VERKORTINGEN VOOR BETAALDE DIENSTAANWIJZINGEN							
D = Dringend		PC = Kennisgeving Ont-		GP = Poste Restante			
RPx = Antwoord betaald		vangst		MP = Eigenhandig			
x (bedrag)		TC = Collationnering		LX = Geluktelegram			
XP = Bode betaald		TR = Telegraaf restant		RM = Overneming			
NOTA. HET RIJK VERGOEDT GEEN SCHADE, VEROOorzaakt DOOR HET IN HET ONGEREDEDE RAKEN, DE VERMIKING OF DE VERTRAGING IN DE OVERKOMST VAN EEN TELEGRAM.							
TELEGRAM							
NAMEN VAN DE KANTOREN VAN: (a) AFZENDING, (b) BESTEMMING		TELEGRAM NUMMER	AANTAL WOORDEN	TIJD VAN (a) AANNEMING, (b) ONTVANGST DAG MAAND JAAR		DIENST. HIJVOEGSELS	OPGENOMEN DOOR
a	Roma	12	10	a	10 1937	0200	
b	BREDA			b	2 1937	0807	
<i>ringraziola vivamente per suo gentile pensiero Mussolini</i>							
DRAAD OF TOESTEL- NUMMER:		VERZEND UW TELEGRAMMEN VIA „HOLLANDRADIO”				MODEL T 17* L 1065 '36 NADruk IS VERBODEN	

Figuur 2. Telegram van Mussolini aan Johanna Goekoop als dank voor een attentie, 10 februari 1937 (Archief Goekoop).

geduide herkomst). Goekoop zou hem later op het hart drukken over de Etrusken in zijn oratie niet te reppen; ze vertrouwde erop dat Bandinelli door zijn leeropdracht en reizen naar Griekenland weldra “zijn overdreven specialistische belangstelling voor de Etruskische kunst zal kwijtraken”.¹⁶

De zaak met Bandinelli was razendsnel beklonken. Goekoop had de voordracht van Paribeni van eind november vrijwel direct aanvaard. Bandinelli lijkt enige reserves te hebben gehad, vooral door zijn gebrek aan kennis van de Griekse wereld, met name van de “Homerische vraagstukken” die Goekoop zo belangrijk vond. Toch hakte hij nog voor kerst 1930 de knoop door.

Nationaal prestige

Intussen was namens het Groninger Universiteitsfonds een curatorium ingericht voor de leerstoel Oud-Griekse en Voor-Aziatische Archeologie. Als curatoren traden de hoogleraren Anton Roos en de jurist Isaac Cohen op, samen met Johanna Goekoop. Bandinelli kwam op 21 januari naar Groningen en begon twee weken later met zijn lessen, in afwachting van de oratie die uiteindelijk op 25 april 1931 plaatsvond. Sommige Nederlandse collega's hebben aanvankelijk misschien reserves gehad jegens Bandinelli, omdat ze zich gepasseerd voelden, hem als een gezant van het fascistische regime zagen¹⁷ of vanwege zijn betrekkingen met Goekoop, die niet bij

iedereen geliefd was.¹⁸ Maar die reserves lijken spoedig te hebben plaatsgemaakt voor waardering. Bovendien bracht Bandinelli een indrukwekkend internationaal netwerk mee, zoals ook blijkt uit de invitaties voor de oratie.¹⁹

Nadat hij zijn entreerede *Kunst der Antike und neuzeitliche Kritik* had gehouden, kwam al snel het einde van zijn lessen in zicht. Bandinelli wilde na de zomer wel naar Groningen terugkeren, maar aan de universiteit van Pisa, waar hij formeel nog altijd een tijdelijke aanstelling had, weigerde men een nieuw verlof toe te staan. Een verlenging van de missie in Groningen was dus alleen mogelijk zonder banden met de Italiaanse universiteit. Zijn zorgen hierover leidden tot een nieuw offensief van het Romeinse ministerie van Onderwijs, de Italiaanse gezant in Nederland en Goekoop, die opnieuw wezen op het nationale prestige en erop aandrongen dat verlenging een “kwestie van eer, van *italianità* en plicht” was. Goekoop hield Bandinelli voor dat hij mogelijk langer dan twee jaar in Groningen zou kunnen blijven en verhoogde zijn jaarsalaris tot hfl. 5.000,-. Op 19 juli besloot de archeoloog zijn dienstverband ten minste tot het voorjaar van 1933 te verlengen.²⁰

Lessen, lezingen, excursies

Van Bandinelli's activiteiten hebben we een duidelijk beeld dankzij zijn eigen rapportages aan de president van

COLLEGELIJST.

L. S.

Zij, die in den cursus 1931-1932 aan de Rijks-Universiteit te Groningen het college *Kunstströmungen der Spätantike*

van den Hoogleraar *R. Conte R. Bandinelli*
Leetor
wenschen bij te wonen, dienen hun namen op deze lijst te plaatsen.

Het is niet geoorloofd de colleges te volgen, dan na bij den Rector Magnificus als student te zijn ingeschreven overeenkomstig de daaromtrent bestaande wettelijke voorschriften.

Art. 100 der H. O. Wet luidt aldus:

(Hij, die zonder daartoe gerechtigd te zijn, eens of meermalen het onderwijs aan eene Rijksuniversiteit bijwoont, wordt gestraft met eene geldboete van ten hoogste f 250.-).

GRONINGEN, den *21 oktober* 1931.

De Rector Magnificus,

A. J. Roos

1. *Herman Boersma.*
2. *M. E. J. J. J.*
3. *Wolff*
4. *Ch. H. J. J.*
5. *A. van der Meer*
6. *L. C. C. Winter.*
7. *Art. H. J.*
8. *K. A. Schipper.*
9. *H. K. J. J.*
10. *J. K. Vos*
11. *P. J. J. J.*

- 12.
- 13.
- 14.
- 15.
- 16.
- 17.
- 18.
- 19.
- 20.
- 21.
- 22.

Z. O. Z.

Figuur 3. Collegelijst van Bandinelli's college over 'Kunstströmungen der Spätantike', 13 oktober 1931 (Fondo RBB, busta 78, n. ins. 389).

het curatorium van de leerstoel Roos (december 1932) en aan het Italiaanse ministerie van Onderwijs (maart 1933).²¹ Daaruit blijkt dat zijn colleges als facultatief onderwijs werden beschouwd en vooral werden bezocht door studenten klassieke filologie en enkele historici en theologen. Zijn in totaal acht collegereeksen gingen

over onder meer de vroegste Griekse beeldhouwkunst, de Griekse bouw- en schilderkunst en de ontwikkeling van de Griekse stad, Griekse en Romeinse iconografie en de kunst van de Late Oudheid (zie figuur 3). Enkele lessenseries hadden het karakter van 'oefeningen' in hulpwetenschappen als numismatiek of "Vasenkunde". Ook

Figuur 4. Geerto Snijder, Giulio Quirino Giglioli en Bandinelli in Amsterdam, oktober 1931 (Collectie familie Boscu-Bianchi Bandinelli, Geggiano).

ondernam Bandinelli met zijn studenten excursies naar Scheurleers Archaeologisch Museum in Den Haag en naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

De rapportages, aangevuld met krantenberichten, geven ook een beeld van Bandinelli's activiteiten buiten de colleges om. In Groningen bemoeide hij zich met Roos' pogingen voor de oprichting van het genoemde klassiek-archeologisch instituut en de organisatie van een interuniversitaire "archeologische week", twee initiatieven die niet van de grond kwamen.²² Ook gaf hij lezingen en gastcolleges. Op uitnodiging van de Litterarische Faculteitsvereniging in Groningen en voor de studenten van zijn Leidse collega Alexander Byvanck sprak hij bijvoorbeeld over de Etruskische kunst. Ook buiten de universiteit liet hij zich zien, zoals in een lezing over "Impressionismus in der Antike" voor de Groninger Kunstkring De Ploeg²³ of in verschillende optredens voor *comitati* van de Società Dante Alighieri.

Met die laatste activiteiten betrad Bandinelli andermaal het domein van de fascistische cultuurpolitiek. Het is bekend dat de Nederlandse afdelingen van de Società vanuit Rome tijdens de jaren 1930 in toenemende mate werden geïnstrumentaliseerd.²⁴ Die centrale regie valt vooral af te leiden uit de onderwerpen van de lezingen, deels gesuggereerd vanuit Rome, deels door de vaak

Italiaanse bestuursleden van de Nederlandse afdelingen, zoals Romano Guarnieri en Augusto Garsia. Met name lezingen over de oudheid, in de eerste plaats het Romeinse imperium waarvan het fascisme zich als erfgenaam presenteerde, namen een belangrijke plaats in. Een voorbeeld was de lezing over 'De nieuwe opgravingen in Rome' door de geharnaste fascistisch archeoloog Giulio Quirino Giglioli voor de Amsterdamse afdeling van de 'Dante' in oktober 1931 (zie figuur 4). Het hoogtepunt van de fascistische cultus van de *romanità* was, ook in Nederland, de viering van de 2000ste geboortedag van keizer Augustus, in 1937-38. Vanuit Rome werd Roberto Paribeni zelf naar Amsterdam gestuurd voor een voordracht. En ook de Nederlandse oudheidkundigen, in veel gevallen bestuurslid van de Dante, deden aan deze feestelijkheden gewillig mee, blijkens de lezingen door David Cohen en Geerto Snijder in het Allard Pierson Museum en door Anton Roos in het Groningse Academieggebouw.²⁵

Bandinelli's voordrachten over Etrurië leenden zich minder goed voor openlijke propaganda. Toch had de herwaardering voor de Etrusken en hun kunst er sinds de jaren 20 voor gezorgd dat ook zij een plaats kregen in de denkbeelden over *italianità*, die in het nationalistische klimaat van het fascisme gestalte kregen. De Etrusken bewezen immers dat Italië een beschaving had

Figuur 5. Bandinelli geeft uitleg tijdens de excursie naar Griekenland, voorjaar 1932 (Collectie Van Hoorn, doos 4, map 3).

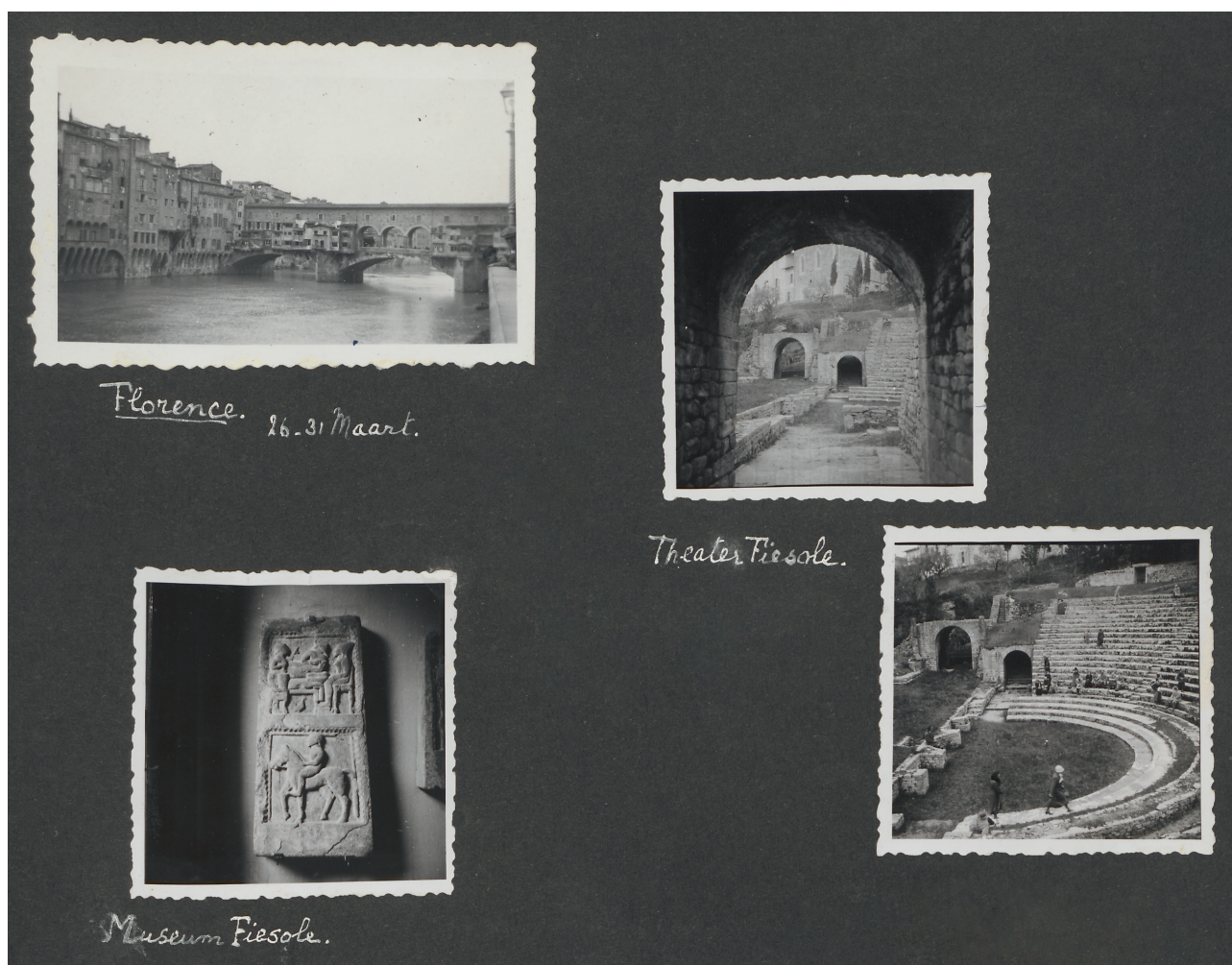
die meer dan 2.500 jaar terugging. De Italiaanse gezant F.M. Taliani, die bij Bandinelli's voordrachten aanwezig was, stelde dan ook tevreden vast "hoezeer in Nederland de Italiaansche cultuur gewaardeerd wordt". Hij hoorde Bandinelli weliswaar zeggen dat de Etruskische beschaving een "meng-cultuur van Italiaansche en van vreemde bodem" was geweest, maar ook dat de Etrusken hun sporen tot in het moderne Italië hadden nagelaten, onder meer in "het onderscheidingsteeken van de fasces en het getal twaalf van de lictoren".²⁶

Met name in zijn rapportage aan het Italiaanse ministerie van Onderwijs brengt Bandinelli zelf dit soort verdiensten die het regime welgevallig waren duidelijk voor het voetlicht. Zo beschrijft hij onder meer hoe hij zich had opgeworpen als woordvoerder van het Istituto Nazionale di Studi Romani tijdens het 15de nationaal filologencongres in 1933 in Leiden. Bandinelli overtuigde de Nederlandse oudheidkundigen ervan hun bijdragen aan de congresbundel van een Latijnse samenvatting te voorzien, zoals het Istituto had voorgesteld. De pogingen om het Latijn als (wetenschaps)taal te restaureren waren onderdeel van een breder offensief in de fascistische cultuurpolitiek.²⁷ In de toespraak waarmee hij in november 1932 in Groningen was toegetreden tot de Societas Graeca et Latina had Bandinelli zich ook zelf van het Latijn bediend. Zijn rapportage laat zien hoe hij ook in deze kringen het partijstandpunt inzake archeologie had

vertegenwoordigd, onder meer door zijn toehoorders "te hebben ingelicht over de recente, grandioze verrichtingen van de Italiaanse archeologie, met name in Rome en in Cirene", de hoofdstad van de Italiaanse kolonie van de Cirenaica die in 1934 opging in Italiaans Libië.

In het rapport wordt ten slotte ook melding gemaakt van twee archeologische studiereizen waarbij Bandinelli betrokken was. Op initiatief van Byvanck en Van Hoorn vond in het voorjaar van 1932 een excursie plaats van liefst 150 Nederlanders, vooral studenten, met het cruiseschip *Patris II*, van Marseille via Italië naar Griekenland. Het was de tweede keer dat een dergelijke reis werd ondernomen. Bandinelli nam een aantal avondcolleges aan boord voor zijn rekening, evenals "illustraties" van monumenten tijdens de excursies (zie figuur 5). In zijn rapport aan het ministerie noemt Bandinelli expliciet de bezoeken met de Nederlanders aan de Scuola Archeologica Italiana in Athene en aan Rhodos, dat sinds de Italiaanse bezetting in 1911 en annexatie in 1923 tijdens de jaren 30 systematisch werd 'geïtalianiseerd'. Juist op die plaatsen hadden de Italiaanse autoriteiten geprobeerd de Nederlanders te imponeren met de prestaties van de moderne Italiaanse archeologie, een opzet waarin ze getuige enkele Nederlandse reisverslagen goed waren geslaagd.²⁸

Toen al duidelijk was dat Bandinelli's verblijf in Nederland zou aflopen, werden de voorbereidingen

Figuur 6. Foto's van het bezoek aan Florence en Fiesole onder leiding van Bandinelli tijdens de archeologische reis van 1934, pagina uit het privé-album van Hortense A.L.E. Quarles van Ufford, Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek Leiden.

getroffen voor een studiereis in 1934. De bestemming was ditmaal Etrurië en Rome. Wie beter dan Bandinelli kon de Nederlanders in de voorbereiding van dienst zijn? Ook na terugkeer in Italië bemoeide hij zich intensief met het programma, zowel wat praktische zaken als inhoudelijke aspecten betreft. Tijdens de reis gaf hij rondleidingen in onder meer Florence, Fiesole (zie figuur 6), Siena, Chiusi en Pittigliano en op zijn villa in Geggiano bij Siena bood hij de Nederlanders een ontvangst met thee aan.²⁹ Dat Bandinelli in zijn rapportage nadrukkelijk zijn aandeel in deze excursie noemt, bewijst dat hij zich ook bewust was van de politieke betekenis ervan. De reis bood de Italiaanse archeologie immers de kans de Nederlanders te laten zien wat ze waard was. Inderdaad zou het reisgezelschap zich gretig laten voorlichten, onder meer in het Museo delle Navi Romane in Nemi, in het Museo Mussolini op het Capitool of op de keizerlijke fora langs de pas aangelegde Via dell'Impero. Bij deze en andere gelegenheden waren het geharnaste fascistische archeologen als Pericle Ducati en de eerder genoemde Giglioli die de groep rondleidden. Ook voor Bandinelli was echter duidelijk dat de archeologische interesse van

de Nederlanders samenging met fascinatie voor het moderne Italië. Dat bleek bijvoorbeeld uit hun verzoek om te worden ontvangen in het Palazzo Venezia, waar zich de werkvertrekken van de Duce bevonden, en uit de rondleiding die ze kregen van Giglioli op het terrein van de *città universitaria*, de ultramoderne campus in aanbouw van de Romeinse universiteit.³⁰

Besluit

Bandinelli's rapport van zijn werkzaamheden in Groningen en Nederland mag niet worden uitgelegd als de geloofsbelijdenis van een fascistisch archeoloog; daarvoor bieden de meer intieme archivalia uit deze periode geen aanknopingspunten. Het rapport was bovenal bedoeld om een gunstige indruk te maken. Die zou zowel Bandinelli's eigen carrièrekansen in Italië moeten vergroten, als de Italiaanse autoriteiten moeten verleiden geld beschikbaar te stellen voor continuering van de leerstoel in Groningen. De weduwe Goekoop had intussen namelijk besloten de financiering na drie jaar definitief te beëindigen, zoals voorzien. Terwijl nog ongewis was of de leerstoel met andere middelen overeind gehouden

kon worden, koos Bandinelli ervoor terug te keren naar Italië, nu duidelijk was dat in Pisa aanstonds de sollicitatieprocedure voor een professoraat zou worden gestart.

Hij hechtte er niettemin bijzonder aan dat de leerstoel in Groningen “voor de Italiaanse archeologie behouden zou blijven”.³¹ Eerst bemiddelde hij in het overleg tussen de Italiaanse gezant en de president-curator van de Rijksuniversiteit Groningen; later besprak hij heimelijk met Alexander Byvanck het plan voor een wisselleerstoel aan verschillende Nederlandse universiteiten waar een vooraanstaand Italiaans archeoloog zou gaan doceren.³² Dat plan kwam van het ministerie van Onderwijs in Rome en het Italiaanse gezantschap, die twijfels hadden over de zichtbaarheid van een leerstoel in Groningen; de kosten zouden voor twee derde door de Italiaanse staat worden betaald. Na april 1933 wordt in de archivalia van dit plan echter geen melding meer gemaakt. Toen Bandinelli op 11 april 1933 zijn afscheidscollege gaf was de toekomst van de leerstoel nog altijd ongewis.

Zowel het begin als het einde van Bandinelli's verblijf laten daarmee zien dat de ontwikkeling van de klassieke archeologie in Groningen tot zelfstandige academische discipline afhankelijk was van initiatief van buitenaf. Daarbij blijkt de fascistische cultuurpolitiek direct en indirect een belangrijke rol te hebben gespeeld. De ‘lange arm’ van Rome vond in Johanna Goekoop een fanatiek medestander en speelde handig in op de fascinatie van Nederlandse oudheidkundigen voor zowel het antieke als het moderne Italië.

Bandinelli's eigen positie tussen de Italiaanse staat en de Nederlandse archeologie moet als ambivalent worden getypeerd. Terwijl hij zich na 1938 en vooral in de oorlog steeds nadrukkelijker van het regime zou distantiëren, waren de Nederlandse jaren eerder een zoektocht, waarbij momenten van opportunisme en soms zelfs fascinatie voor de fascistische cultuurpolitiek werden afgewisseld met momenten van distantie en onvrede. Een dergelijk complex beeld doet meer recht aan de houding van veel intellectuelen jegens het fascistische regime dan hun latere reputatie vaak doet vermoeden. Dat geldt zeker ook voor Bandinelli, die in 1944 toetrad tot de Italiaanse communistische partij en direct na de Tweede Wereldoorlog als hoofd monumentenzorg van het gehavende Italië eenmalig voor een lezing terugkeerde naar Groningen, toen ook daar de wederopbouw was begonnen en de universiteit zich weer oprichtte – waarbij de klassieke archeologie vooralsnog geen prioriteit kreeg.

Archieven (met aanduiding van de verkorte schrijfwijze)

- Fondo Ranuccio Bianchi Bandinelli, Archivio di Stato di Siena (Fondo RBB).
 Archief Alexander Willem Byvanck, Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties (Archief Byvanck).
 Archief Constant Willem Lunsingh-Scheurleer, Allard Pierson Museum Amsterdam (Archief Scheurleer).

- Archief Adriaan Goekoop en Johanna Goekoop-De Jongh, Familiearchief Goekoop, Amsterdam (Archief Goekoop).
 Collectie Van Hoorn, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere Collecties (Collectie Van Hoorn).
 Archief van de Curatoren der Rijksuniversiteit Groningen 1933-1960, Groninger Archieven (Archief Curatoren RUG).
 Archief Groninger Universiteitsfonds 1893-1999, Groninger Archieven (Archief GUF).

Literatuur

- Arthurs, J. 2012, *Excavating modernity. The Roman past in Fascist Italy*, Cornell University Press, Ithaca.
 Barbanera, M. 2000, “Giglioli, Giulio Quirino” in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 54, pp. 707-711.
 Barbanera, M. 2003, *Ranuccio Bianchi Bandinelli. Biografia ed epistolario di un grande archeologo*, Skira, Milaan.
 Barbanera M. (red.) 2009, *Locchio dell'archeologo. Ranuccio Bianchi Bandinelli nella Siena del primo '900*, Silvana, Milaan.
 Barbanera, M. 2012, “Alessandro Della Seta (1879-1944)” in *Lebensbilder. Klassische Archäologen und der Nationalsozialismus*, (red.) G. Brands & M. Maischberger, vol. 1, pp. 51-63.
 Barbanera, M. 2015, *Storia dell'archeologia classica in Italia*, Laterza, Bari.
 Barzanti, R. (red.) 2009, *Ranuccio Bianchi Bandinelli, Cesare Brandi. Lettere 1927-1967*, Gli Ori, Pistoia.
 Bianchi Bandinelli, R. 1931, *Kunst der Antike und neuzeitliche Kritik: Rede gehalten zum Antritt der Besonderen Professur der Archäologie Griechenlands und Vorderasiens an der Reichsuniversität zu Groningen am 25 April 1931*, Wolters, Groningen.
 Bianchi Bandinelli, R. 1971, “Ricordo di A.W. Byvanck”, *Bulletin Antieke Beschaving*, vol. 46, pp. 3-4.
 Cohen, D., Van Hoorn, G. & Muller Jzn., F. 1932, *Met de Patris II naar Griekenland. Herinneringen en foto's van een reis in het voorjaar van 1932*, s.n., Amsterdam.
 Cohen, D. 1954, “Studiereizen naar Griekenland en Italië”, *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering van de Antieke Beschaving*, vol. 29, p. 3.
 Eickhoff, M. 2012, “Alexander Willem Byvanck (1884-1970)” in *Lebensbilder. Klassische Archäologen und der Nationalsozialismus*, (red.) G. Brands & M. Maischberger, vol. 1, pp. 107-117.
 Franssen, J. 1935, “Verslag van de tweede studiereis naar Italië (24 maart - 23 april 1934)”, *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, vol. 15, pp. 44-56.
 Goekoop, C. 2011, *Op zoek naar Ithaka: Een speurtocht naar het vaderland van Odysseus*, Heureka, Weesp.
 Hoogewerff, G.J. 1938, “Jaarverslag 1937”, *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, vol. 18, pp. 13-24.
 I.C.G. 1931, “Inaugurele rede van prof. Bandinelli”, *Der Clercke Cronike van der Schole tho Sunte Meerten. Orgaan*

der gezamenlijke Studentenverenigingen, jaargang 7, no. 28, pp. 277-278.

- Lamers, H. & Reitz-Joosse, B. (ed.) 2016, *The Codex Fori Mussolini: a Latin text of Italian fascism*, Bloomsbury, Londen.
- La Rosa, E. 2001, "L'affaire della libera cattedra di archeologia greca all'università di Groninga (1930)" in *Poikilma. Studi in onore di Michele Cataudella in occasione del 60o compleanno*, vol. 2 (red.) S. Bianchetti, pp. 651-677.
- La Rosa, E. 2005, "Levi, Teodoro (detto Doro)" in *Dizionario biografico degli italiani*, vol. LXIV, pp. 796-800.
- Marcus-De Groot, Y. 2003, *Kunsthistorische vrouwen van wel- eer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921*, Verloren, Hilversum.
- Munzi, M. 2016, "Roberto Paribeni (1876-1956)" in *Lebensbilder. Klassische Archäologen und der Nationalsozialismus*, vol. 2 (red.) G. Brands & M. Maischberger, pp. 113-129.
- Nelis, J. 2011, *The myth of the romanità during the ventennio fascista. The written imprint of Mussolini's cult of the 'Third Rome'*, Brepols, Brussel.
- Pelgrom, A. 2018, "Ranuccio Bianchi Bandinelli en de Nederlandse archeologie, 1930-1938. Notities in de kantlijn van het Dagboek" in R. Bianchi Bandinelli, *Ontmoetingen in de onderwereld. Dagboeknotities van een burger over Kaiser Wilhelm II, Hitler en Mussolini*, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Asker Pelgrom, Verloren, Hilversum.
- Smit, F.H.R. 1993, *Groninger Universiteitsfonds 1893-1993*, s.n. Groningen.
- Van Berkel, K. 2014, *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen, deel 2: De klassieke universiteit, 1876-1945*, Verloren, Hilversum.
- Van Essen, C.C. 1950, "Recente opgravingen in Italië", *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, vol. 26, pp. 69-134.
- Van Kessel, T. 1999, *Tussen italianità en fascisme. De Haagse afdeling van »Dante Alighieri« en de Italiaanse cultuurpolitiek, 1914-1938*, masterscriptie, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Van Kessel, T. 2003, "Difesa dell'italianità o propaganda fascista? Il comitato dell'Aia della "Dante Alighieri" nei Paesi Bassi dal 1914 al 1938", *Incontri*, vol. 18, pp. 141-154.
- Waarsenburg, D.J. 1995, *The Northwest Necropolis of Satricum. An Iron Age cemetery in Latium Vetus*, PhD thesis, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Auteursomschrijving

Asker Pelgrom is cultuurhistoricus. Hij studeerde in Pisa, Bologna en Groningen, waar hij in 2011 promoveerde bij Wessel Krul en Marjan Schwegman op een proefschrift over de historische cultuur van de Italiaanse romantiek. Vanaf 2012 was hij werkzaam als docent aan de opleidingen Geschiedenis en Italiaans van Universiteit Utrecht. Thans is hij Hoofd Geschiedenis aan het Koninklijk Nederlands Instituut Rome.

Eindnoten

- 1 Dit artikel is een verkorte en bewerkte versie van mijn inleiding bij de Nederlandse vertaling van fragmenten uit Bandinelli's *Dal diario di un borghese* (1948), zie Pelgrom 2018.
- 2 Over Bandinelli's komst naar Groningen is kort verslag gedaan door Smit 1993: pp. 34-35, 76, en Van Berkel 2014: p. 497, 641, 799. Over Johanna Goekoop-De Jongh, zie Marcus-De Groot 2003: pp. 322-355; over Adriaan Goekoop zie Goekoop 2011: pp. 71-78.
- 3 Over de genoemde opgravingen en Goekoops betrokkenheid, zie resp. Hoogewerff 1938: p. xv, Van Essen 1950: p. cxix en Waarsenburg 1995, vol. 1: p. 49, n. 226. In het Archief Goekoop duiken ook de namen van de Italiaanse archeologen Giorgio Büchner en Paolino Mingazzini op.
- 4 A.G. Roos aan Vinkesteyn, 11 mei 1929 en A.G. Roos aan Jhr. A.W.L. Tjarda van Starkenborg Stachouwer, presidentcurator van de Rijksuniversiteit Groningen, 4 juni 1929, beide in Archief Goekoop. Het beoogde instituut was gericht op de klassieke archeologie en moet dus worden onderscheiden van het Biologisch Archeologisch Instituut dat vanaf 1920 bestond en na 1928 werd geleid door Van Giffen.
- 5 Roos aan Goekoop, 3 maart 1930, Archief Goekoop. De Latijnse toevoeging 'militans' verwijst naar veldwerk (archeologie). Van de behandeling van Van Hoorn werd schande gesproken door Constant Lunsingh Scheurleer, zie Lunsingh Scheurleer aan Van Essen, 21 maart 1931, Archief Scheurleer, map 56 ('Van Essen').
- 6 Roos aan Goekoop, 7 maart 1930, Archief Goekoop.
- 7 Brieven van Van Essen aan Lunsingh Scheurleer, 21 februari 1931 en 17 april 1931, map 56, Archief Scheurleer.
- 8 Over Della Seta, zie Barbanera 2012. De briefwisseling tussen Goekoop en Della Seta is deels onderzocht en getranscribeerd door La Rosa 2001.
- 9 Della Seta aan Roberto Paribeni (directeur Oudheden en Schone Kunsten), 20 augustus 1930, doc. 3 in: La Rosa 2001: pp. 664-665; Paribeni aan Goekoop, 6 oktober 1930; brief van het Ministero degli Affari Esteri aan Goekoop, z.d., beide in Archief Goekoop. Over Paribeni, zie Munzi 2016.
- 10 Della Seta aan Paribeni, 20 augustus 1930, cit. In het Goekoop-archief bevindt zich geen bewijs van de genoemde audiëntie bij Mussolini in 1930, wél een brief van 27 april 1934 van de kabinetschef Buitenlandse Zaken die Goekoop bevestigt op vrijdag 27 april 1934 om 17.45 uur door Mussolini in Palazzo Venezia te zullen worden ontvangen.
- 11 Verspreide documentatie in de map 'J. Goekoop-De Jongh, Correspondentie oa opgravingen Italië 1918, Archief Goekoop e.v.', Archief Goekoop.
- 12 Zie hiervoor Goekoop aan Della Seta, juli 1930: 'wensen voor deze positie een Italiaanse archeoloog'; doc. 1 in: La Rosa 2001: p. 633 en de brief van graaf C. Senni, gezant bij de Italiaanse Legatie in Nederland, aan Goekoop, 20 december 1930, Archief Goekoop. Uit de brief blijkt dat de Legatie zowel door Goekoop als door Buitenlandse Zaken in Italië eerder was ingelicht, in het laatste geval tenminste medio oktober 1930, vgl. La Rosa 2001: p. 668.
- 13 Della Seta aan Paribeni, 20 augustus 1930 en 14 september 1930, resp. doc. 3 en doc. 6 in: La Rosa 2001: pp. 664-666.
- 14 Over Levi, zie La Rosa 2005.
- 15 Goekoop aan Della Seta (minuut), 28 januari 1931, Archief Goekoop, ook in: La Rosa 2001: doc. 18, pp. 671-672. Vgl. ook wat Goekoops zoon Cornelis optekende in studentenblad *Der*

- Clercke Cronike*: er was een Italiaan aangezocht om tegenwicht te bieden aan de “rein wissenschaftliche” duitse vakliteratuur” en onder docenten en studiosi “de Latijnsche geest” aan te kweken, ICG 1931.
- 16 Goekoop aan Della Seta (minuut), 28 januari 1931, Archief Goekoop.
 - 17 Vgl. Bianchi Bandinelli 1971: p. 3; vgl. Bianchi Bandinelli en Brandi 2009: pp. 161-162: “Half januari vertrek ik naar Groningen, waar ze me hebben gevraagd, of beter gezegd waar ik heen ben gestuurd.”
 - 18 Zie bv. C.W. Lunsingh Scheurleer aan G. van Hoorn, 12 maart 1924, map 61 (‘Van Hoorn’), Archief Scheurleer.
 - 19 De lijst bevindt zich in het Fondo RBB, busta 78, n.ins. 396. Zie ook Pelgrom 2018.
 - 20 Bandinelli uitte zijn zorgen in twee brieven aan Goekoop van 19 mei en 29 juni 1931, Archief Goekoop. Goekoops reactie aan Bandinelli, met het citaat over ‘italianità’, 6 juli 1931, minuut in Archief Goekoop, brief in Fondo RBB, busta 15, inss. 59-71 deels aangehaald door Barbanera 2003: p. 95. In deze brief staan ook verwijzingen naar de bemoeienissen van de Italiaanse ambassadeur en van Paribeni. Bandinelli ging overstag op 19 juli 1931, Archief Goekoop.
 - 21 Van het eerste, Duitstalige overzicht bevinden zich meerdere exemplaren in het Fondo RBB, aldaar busta 78, n. ins. 396 en één exemplaar in het Archief GUF. Het Italiaanstalige overzicht bevindt zich eveneens in Fondo RBB, busta 78, n. ins. 396, als bijlage bij een brief aan Roberto Paribeni van 14 maart 1933. De rapportage aan Paribeni droeg later bij aan Bandinelli’s bevordering tot *ordinarius* in Pisa.
 - 22 Zie de brieven van Bandinelli aan Goekoop, over het instituut d.d. 6 maart en 17 september 1932; over de archeologische week, 5 maart en 1 mei 1913; vgl. over dit laatste ook een rondschrijven van A.G. Roos van 6 juli 1931, Archief Goekoop.
 - 23 Bianchi Bandinelli & Brandi 2009: p. 166. De tekst van de lezing in Fondo RBB, busta 2, n. ins. 13.
 - 24 Zie hierover Van Kessel 1999; Van Kessel 2003.
 - 25 Voor de lezingen van Dante vormen de Nederlandse kranten uit de periode 1930-38 een goede bron, raadpleegbaar via www.delpher.nl. Giulio Quirino Giglioli sprak over ‘De Nieuwe opgravingen in Rome’ (1931), *Het Vaderland*, 11 oktober 1931; Guido Calza over zijn *scavi* in Ostia (1933), *De Telegraaf*, 2 november 1933 en Roberto Paribeni over keizer Augustus (1938), *Algemeen handelsblad* 26 februari 1938. Over de dubbellezing door Cohen en Snijder zie o.a. *De Tijd*, 28 januari 1938 en over de lezing van Roos zie *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 februari 1938. Over de mythe van de *romanità* tijdens het fascisme bestaat een uitgebreide literatuur. Voor een introductie, zie bijvoorbeeld Nelis 2011.
 - 26 Verslag van de lezing in Amsterdam, ‘Archaeologische wandelingen in Etruria’, *De Telegraaf*, 19 januari 1932; verslag van de lezing in Den Haag ‘Het moderne in de Etruskische kunst en haar karakter’, *Het Vaderland*, 7 maart 1933, met de opmerkingen van de ambassadeur. Over de visie op de Etrusken in Italië tijdens het interbellum en onder het fascisme, vgl. Barbanera 2015: pp. 124-128; Barbanera 2009: p. 17-31.
 - 27 Zie hierover Lamers & Reitz-Joosse 2016: pp. 17-22.
 - 28 Cohen, Van Hoorn & Muller Jzn. 1932: pp. 22-26 (verslag van het bezoek aan Rhodos door Muller); zie ook Eickhoff 2012: p. 112.
 - 29 De elf brieven van Bandinelli aan Byvanck over de reis van 1934, geschreven tussen 18 juli 1933 en 17 april 1934, in Archief Byvanck, BPL 3007. Over het bezoek aan Bandinelli’s villa, deze ‘waarlijk Italiaansche patriciërs woning’, zie Franssen 1935: p. xlvii.
 - 30 Over het voorgenomen bezoek aan Palazzo Venezia, zie Bandinelli aan Byvanck, 14 april 1934, BPL 3007, Archief Byvanck. Over de rondleidingen door Ducati en Giglioli en het bezoek aan de universiteit, zie Franssen 1935: p. liv. Over Giglioli, zie Barbanera 2000; over de relatie tussen fascisme en archeologie zie o.a. Arthurs 2012.
 - 31 Bandinelli aan Paribeni, 14 maart 1933, Fondo RBB, cit.
 - 32 Resp. de brieven van de Italiaanse gezant Taliani aan president-curator Van Starkenborgh Stachouwer van 18 maart 1933 en van Van Starkenborgh Stachouwer aan Taliani, 30 maart 1933, beide in Archief Curatoren, inv. nr. 1349. Over de wisselleerstoel zie Bandinelli aan Byvanck, 13 maart 1933, 26 maart 1933 en 7 april 1933, in Archief Byvanck.